

6 ZÁVĚR

Pravěk

Sledovaná oblast na česko-moravském pomezí nepatří mezi tradičně chápané staré sídelní území. Přesto můžeme na Českomoravské vrchovině sledovat doklady lidské přítomnosti již od staršího pravěku.

Nejstarší nálezy jsou datovány do pozdního paleolitu a mezolitu. Nejčteněji jsou mezi nimi zastoupeny artefakty neolitické a eneolitické, v řádově menším množství jsou známy nálezy z mladšího pravěku. Pro raný středověk žádné nálezy v současné době neznáme. Množství informací je samozřejmě poplatno stavu poznání. Nálevový fond se díky zvýšené aktivitě archeologů a také lokálních sběratelů, ochotných sdílet informace, utěšeně rozrůstá.

Paleolitické a mezolitické nálezy můžeme snad interpretovat jako archeologické projevy loveckých stanic. Poměrně přesvědčivým dokladem je lokalita Světlá nad Sázavou – Na Bradle se svou kolekcí 171 kusů štípané industrie, případně kolekce kamenné štípané industrie z Horní Cerekve. Od neolitu nemůžeme vyloučit interpretaci nálezů jako dokladů sezónní pastvy, přehánění dobytka na vzdálenější pastviny. Tak bývá vysvětlována existence pravěkých artefaktů v zemědělsky ne zcela výhodných polohách v zahraničí (Alpy, Schwarzwald).

Jako další interpretační možnost nelze vyloučit získávání surovin k výrobě kamenných štípaných nástrojů, jak bylo konstatováno v případě pravěkého osídlení v okolí Kněžic (okres Jihlava).¹

Pro mladší období pravěku nelze zcela vyloučit exploataci sekundárních zdrojů zlata na Pacovsku a Humpolecku. Na tuto eventualitu by mohla poukazovat prostorová vazba halštatských a laténských nálezů a zlatých ložisek. Jakékoli přesvědčivé doklady o pravěkém rýžovnictví ale v současné době chybí.

Ke změně ve využití sledované oblasti dochází zřejmě až na sklonku raného středověku, respektive od této doby máme k dispozici písemné prameny a díky nim si můžeme učinit o minulosti sledované oblasti plastičtější představu. Do sklonku 30. let 13. století, kdy začala těžba polymetalických rud na Havlíčkobrodsku a Jihlavsku, bylo sledované území skutečně periferií. Z tohoto důvodu se česko-moravské pomezí může skutečně jevit jako „hluboký prales, který širokým pásem odděloval Čechy od sesterské Moravy a byl téměř liduprázdný, prosvětlený jen několika enklávami a určitým počtem strážních míst a opevněných bodů zejména podél existujících zemských stezek“ (Urban 2003, 78). V zásadě je to formulace výstižná. Zaslouží si ovšem zevrubnější rozbor. V předkládaném textu byla problematika pojata pomocí čtyř tematických okruhů, které byly, jak se zdá, pro určité etapy vývoje sledované krajiny určující: les, cesty, zlato a kolonizace.

Les

Kromě stavebního a palivového dřeva poskytoval les také suroviny, které byly pro chod společnosti neméně důležité: dřevěné uhlí, dehet, smolu a med. V lesích se provozovala pastva dobytka a v neposlední řadě jsou lesy spojovány s lovem, oblíbenou zábavou středověké elity. V době počátků kolonizace byla stále důležitá i „vojensko-obranná“ funkce hvozdu v centrálních částech Českomoravské vrchoviny, tedy na hranicích Čech a Moravy.

Systematické zásahy do plochy lesa nastaly v souvislosti s kolonizací od 12. století. Díky environmentálním analýzám bylo prokázáno, že v nejstarší fázi byly exploatovány převážně jedlovobukové lesy, v některých případech doplněné smrkem a borovicí. Druhovou skladbu rostlinného pokryvu reflektují (poměrně v souladu s výsledky environmentálních analýz) i názvy osad, doložených k roku 1203 – Buchowa, Smirchowecz (CDB II, s. 31, č. 33) a k roku 1226 – Bucow, Lizcowici, Wreznik a Borek (CDB II, s. 275, č. 281).

Zásadní změnu pro vzhled krajiny znamenaly aktivity vázané na těžbu a zpracování polymetalických rud (od závěru 30. let 13. století). Můžeme předpokládat v poměrně krátké době masivní odlesnění oblasti způsobené zvýšenými požadavky hornických a hutnických provozů na dřevěné uhlí.

Cesty

Cesty procházející Českomoravskou vrchovinou musíme předpokládat již od pravěku.

Konkrétnější představu si můžeme učinit od 12. století. Je vcelku pravděpodobné, že síť komunikací byla hustší, než jsme v současné době schopni doložit, a pouze některé z cest byly zmíněny v soudobých písemných pramenech.

Nejpopulárnější komunikací v historické literatuře je nejspíš tzv. Haberská cesta. Význam cesty, o níž Kosmas k roku 1101 píše, že je *úzká a velmi těsná* (FRB II, 149), byl v posledních letech podroben novému zkoumání. Zdá se, že pro 12. a počátek 13. století můžeme skutečně přijmout Kosmův výrok a Haberskou cestu ze seznamu hlavních zemských stezek vyškrtnout. Její význam vzrostl až od poloviny 13. století, kdy spojila dvě významná centra báňského podnikání – Jihlavu a (Havlíčkův) Brod. Fakt, že byl průběh cesty *que vocatur Nahaber* použit roku 1233 jako vymezení hranice lesa Borek, nám o velikosti, významu či frekvenci pohybu na cestě samé nic neříká.

Ve stejné listině z roku 1233, také jako linie vymežující hranici lesa Borek, je uvedena Humpolecká cesta, *via Humpolcensis, qua itur in Moraviam* (CDB III, s. 43–44, č. 43).

Roku 1178 je zmíněna Želivská cesta, *antiqua via, que conducit ad Seleu*, která tvořila západní hranici tzv. Svatavina újezdu (CDB I, č. 287, s. 253).

¹ Bylo poukázáno na možnou exploataci zdejšího křišťálu nositeli kultury s MMK (Vokáč 2004).

Časlavsko a Brněnsko spojovala komunikace, pro niž se v literatuře ustálil název Libická cesta (*via Lubetina*). Je zmíněna v listině ze 40. let 12. století, ve které jsou také jmenováni lidé, zvaní *straz*, kteří se mají starat o pořádek na cestě (CDB I., s. 164, č. 158).

Zlato

Na Českomoravské vrchovině jsou tři hlavní oblasti s výskytem primárních a sekundárních zdrojů zlata: Humpolecko, Pacovsko a Želetavsko. Všechny tyto zdroje byly někdy v minulosti těženy. V některých případech (Želiv, Zlátenka) existuje prostorová vazba mezi nálezy z mladšího pravěku (halštát, latén) a terénními relikty po exploataci zlata, ovšem žádný přímý důkaz pro pravěkou těžbu v současné době k dispozici nemáme.

Nejstarší známé doklady těžby zlata na Českomoravské vrchovině byly zjištěny analýzou profilu v nivě potoka Březina, k. ú. Česká Bělá. V hloubce okolo 2 metrů od současné úrovně terénu bylo objevena opracovaná dřevěná fošna, pravděpodobně součást rýžovnického zařízení. Kalibrovaná radiokarbonová data získaná ze vzorku dřeva se pohybují v rozmezí let 1016–1155. Dřevo bylo uloženo ve vrstvě nabohacené zlatem. Tento zatím ojedinělý nález bude nutno ověřit na více lokalitách, nicméně se zdá, že o počátek exploatace zlata ve 12. století lze reálně uvažovat.

Do 12. až 1. třetiny 13. století je kladen objev zlata a počátky jeho exploatace na Želetavsku. Při výzkumu seju na k. ú. Předín byl na jeho bázi zjištěn kmen jedle bělokore, jejíž smýcení bylo dendrochronologicky datováno do roku 1209. V této vrstvě byla objevena i dřeva se stopami opálení a možná opracování.

Kolonizace

Od 40. let 12. století nastala systematická kolonizace české části Českomoravské vrchoviny a oblast začala být reflektována v písemných pramenech. Nejstarším kolonizovaným územím je nejspíš Svatavin újezd, údajně darovaný vyšehradské kapitule Svatavou Polskou (1046/48–1126). Poprvé je zmíněn pouze jako *circuitus* roku 1178 (CDB I., č. 287, s. 253). Název Svatavin újezd je doložen až roku 1352 v listině, ve které Karel IV. potvrzuje vyšehradské kapitule jeho držení a také zde vyjmenovává lokality, které se na jeho území nacházely. O stavu skutečného osídlení újezdu ve 12. a 13. století tento dokument nic nevypráví. Po roce 1219 získala vyšehradská kapitula území sousedící se Svataviným újezdem, újezd Zahrádka (*Zaradcham, et circuitus*, CDB II., č. 374, s. 409). Jedním z dokladů kolonizace oblasti je kostel sv. Víta v eponymní lokalitě. Archeologický výzkum zde odhalil dvě románské stavební fáze.

Olomoucké biskupství vlastnilo před polovinou 12. století území Libického újezdu (*circuitus de Lubac*). Listinou, která vznikla mezi lety 1146 a 1148, si nechal Jindřich Zdík u knížete Vladislava II. potvrdit jeho držení (CDB I., č. 158, s. 163–165). Do druhé poloviny 12. století byla datována nejstarší zjištěná stavební fáze kostela sv. Jiljí v Libici nad Doubravou (*Škabradá–Smetánka 1975a*, 178–181, 238–239).

Další lokalitou spojenou s olomouckým biskupstvím je Větrný Jeníkov, kde podle Jarlocha trávil roku 1149 svátky Narození Páně biskup Jindřich Zdík (FRB II, s. 490). Z Jarlochova

textu neplyne, jestli byla lokalita v držení olomouckého biskupa, překvapivé by to však nebylo. Připomeňme, že olomoucké biskupství vlastnilo majetky i na jiných místech české strany Českomoravské vrchoviny. Známy je případ dvorce v Jezbovicích (okres Chrudim), který začátkem 12. století odkoupil od olomouckých úředníků olomoucký biskup Jan II. (1104–1126). Svou polohou na komunikaci mezi Čechami a Olomouckem mohl – mimo jiné – plnit funkci cestovní stanice (CDB I., č. 115, s. 121; *Žemlička 2002*, 158). Dalším biskupovým dvorcem na české straně pohraničního hvozdu je lokalita Lozice u Luže, kam bylo nejnovějším badáním přesvědčivě lokalizováno přepadení Jindřicha Zdíka roku 1145 (*Bolina 2003*). Otevírá se tak prostor k úvahám o podílu olomouckého biskupa na zajištění východních hranic českého knížectví ve 40. letech 12. století (v případě Libického újezdu je existence strážní výslovně zmíněna).

Před polovinu 12. století sahá historie osídlení oblasti okolo Želiva. Eponymní lokalita Želivského újezdu² je zachycena pod formulací *predium Seleu* v listině z roku 1144 (CDB I., č. 138, s. 142). Původním vlastníkem *predia Seleu* byl český kníže, který jej i s blíže nedefinovaným příslušenstvím daroval pražskému biskupství, jako kompenzaci za ztrátu Podivína. Pražský biskup ještě toho roku v Želivu zakládá benediktinský klášter (1149 byli benediktini nahrazení premonstráty). Při budování klášterního komplexu nebyla zřejmě osidlována úplná pustina, pravděpodobně zde existovalo starší osídlení soustředěné okolo zeměpanského dvorce. Kolonizace oblasti nastává tedy nejpozději roku 1144 a její výsledek je zachycen roku 1226 listinou papeže Honoria III., ve které je zmíněno 64 toponym. Do roku 1226 byly kolonizovány lokality převážně vázané na Želivku, Hejnický a Jankovský potok (a jejich přítoky). Bylo překročeno hlavní evropské rozvodí, hranicí majetku se k roku 1226 stala řeka Jihlava. U 37 lokalit je možné jejich ztotožnění s dnes existujícími obcemi, respektive je možné je poměrně bezproblémově lokalizovat do stávajícího katastru. Dále je zřejmé, že ne všechny lokality zmiňované v listině leží na Českomoravské vrchovině. Maximum známých lokalit se nachází v rozmezí nadmořských výšek 500–600 m n. m., ale byla překročena i výška nad 600 m n. m. V současné době nelze určit, které lokality vznikly kolonizací benediktinskou (v letech 1144–1149), které kolonizací premonstrátskou (1149–1226), případně které tvořily již součást donace roku 1144.

Snad od roku 1144 se stala centrem držav pražského biskupství v této části Českomoravské vrchoviny Červená Řečice, přibližně 4 kilometry jihozápadně od Želiva. Kostrové pohřebiště s pohřby vybavenými esovitými záušnicemi na nádvoří černořečického zámku nevylučují existenci starší, dnes již neexistující sakrální stavby, která mohla být částí biskupského správního dvorce. Pravděpodobně území v držení pražského biskupství se týká osídlení jižně od Pelhřimova. Je doloženo díky listině vzniklé při příležitosti vysvěcení kostela sv. Vavřince v Rynarci roku 1203 (CDB II., č. 33, s. 31). Devatenáct lokalit je možné více či méně přesně lokalizovat. Jednoznačně zodpovězena není otázka stáří kostela sv. Víta v Pelhřimově. Ačkoli osadu u brodu přes vodní tok můžeme předpokládat již dříve, stavba kostela je kladena do doby okolo poloviny 13. století.

Do 12. století spadá založení benediktinského kláštera ve Vilémově (prokazatelně existoval roku 1160). O majetkových poměrech kláštera od založení do 1. poloviny 13. století

2 Pojem újezd, *circuitus*, ovšem použil až Jarloch (FRB II, s. 489).

příliš informací nemáme. Můžeme předpokládat, že se podílel na kolonizaci Železných hor v oblasti Bojanovského újezdu.

V první třetině 13. století vlastnil na sledovaném území majetky řád německých rytířů. Můžeme je pokládat za stavebníky kostela sv. Mikuláše v Humpolci a sv. Jana Křtitele v Jihlavě (v případě kostela sv. Jana Křtitele v Jihlavě můžeme počítat s existencí špitálu). Obě stavby i s několika vesnicemi na Jihlavsku rytíři prodali roku 1233 želivským premonstrátům. Na Českomoravskou vrchovinu se němečtí rytíři vrátili roku 1242, kdy od Jana z Polné získali (kromě patronátu nad kostelem Nanebevzetí Panny Marie v Polné) také území Slubického lesa, kde vybudovali dominium s centrem v Krucemburku (území rytíři drželi do roku 1321). V případě Slubického lesa kolonizace v době okolo poloviny 13. století dosáhla výšek 550 m n. m. a vyšších.

Kromě premonstrátů ze Želiva se na české straně vysočiny angažují i premonstráti ze Znojma-Louky. Ti roku 1227 koupili od bitovského správce Petra Lovětinský újezd (*circuitum quendam nomine Lovetin*, CDB II, č. 305, s. 303–304), rozkládající se mezi Lovětínem na východě a Kamenicí nad Lipou na západě.

Kromě církevních institucí se při kolonizaci uplatňovaly i aktivity šlechtických rodů. Ty se prezentují kromě predikátů i pomocí kamenné architektury kostelů budovaných ještě s použitím románských stavebních prvků. K stavitelům z řad šlechty můžeme počítat Jana z Polné, jakožto pravděpodobného budovatele kostela Nanebevzetí Panny Marie v Polné (kostel existoval roku 1242, kdy byl patronát svěřen řádu německých rytířů). Pravděpodobně do Pošné u Pacova, ke kostelu sv. Bartoloměje, lze klást sídlo pana Nimíra (*Nimirus de Posna*), zmíněného roku 1235 (CDB III/1, č. 103, s. 122). Roku 1252 jsou zmíněni Bedřich z Hořeptíka (*Bedrich de Horupnik*, CDB IV/1, č. 240, s. 413) a Markvart z Onšova (*Markwart de Onsov*, CDB IV/1, č. 240, s. 413). Roku 1279 je jmenován purkrabí Pražského hradu Rapota z Buřenic.

Další skupinu tvoří kamenné kostely, jejichž stavitelé neznáme. Jsou to kostel sv. Václava v Chřenovicích, vysvěcený v letech 1227–1236, kostel sv. Vojtěcha v Havlíčkově Brodě, snad již z 2. poloviny 12. století, kostel sv. Jakuba Většího v Křečci (okolo roku 1240), kostel sv. Jakuba Většího v Chotěboři (2. čtvrtina 13. století) a možná i gotický kostel sv. Bartoloměje v Hněvkovicích, s použitým románským oknem z 2. poloviny 12. století. Těsně za hranicemi kraje Vysočina ještě kostel sv. Máří Magdaleny v Pařížově (2. polovina 12. století) a kostel sv. Jana Křtitele Běstvině (2. čtvrtina 12. století). Nelze vyloučit jejich stavitelé z řad šlechty, ani to, že tvořily původně součást sídelních jednotek – dvorců.

K setkání kolonizačních proudů z Čech a z Moravy – a zároveň k prvním známým majetkovým sporům – došlo na řece Jihlavě už na přelomu 20. a 30. let 13. století (viz spor o les Borek). O několik let později, v závěru 30. let 13. století, bylo objeveno stříbro a nastal příliv nových kolonistů. V blízkosti některých starších sídel vznikla města, sídelní síť se zahusťovala. Začala závěrečná fáze transformace, jejíž počátky můžeme v zájmové oblasti sledovat již o sto let dříve.